

ثمالی، ابو حمزه ثابت بن دینار، مشهور به ابو حمزه ثمالی و ابن ابی صفیه، راوی، محدث و مفسر امامی قرن دوم و از اصحاب امام سجاد، امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم السلام. سال تولد وی دقیقاً معلوم نیست اما با توجه به اینکه از زاذان کُندی (متوفی ۸۲) روایت نقل کرده است، باید پیش از ۸۲ به دنیا آمده باشد (ع. مزی، ج ۴، ص ۳۵۸).

ابو حمزه اهل کوفه بود (عقیلی مکی، سفر اول، ص ۱۷۲؛ نجاشی، ص ۱۱۵). آل مَهَلَب او را از موالی خود می دانستند اما نجاشی (همانجا) این ادعا را رد کرده است. ابن بابویه (۱۴۰۱، ج ۴، مشیخه، ص ۳۶) او را از قبیله طی و تیره بنو ثعل دانسته و دلیل شهرت ابو حمزه را به ثمالی سکونت وی در محله اقامت قبیله ثماله از تیره اُزد ذکر کرده است. ابو حمزه در کوفه با زید بن علی مراد داشته (ع. ابن طاووس، ص ۱۴۰) و شاهد دعوت و شهادت او در کوفه بوده است (طوسی، ۱۴۰۱، ج ۶، ص ۳۷). سه فرزند ابو حمزه، یعنی حمزه و نوح و منصور، نیز در قیام زید بن علی کشته شدند (نجاشی، همانجا).

سال وفات ابو حمزه ۱۵۰ ذکر شده است (ع. ابن بابویه، ۱۴۰۱؛ نجاشی، همانجا) اما به دلیل روایت حسن بن محبوب (۲۲۴-۱۴۹) از او، تاریخ وفاتش باید بعد از ۱۵۰ باشد (ع. کلینی، ج ۱، ص ۸۸، ۳۶۸، ج ۲، ص ۸۱، ۱۸۸). در باب تاریخ وفات ابو حمزه اقوال دیگری هم وجود دارد که منشأ آنها تصحیفاتی است که در کتابهای حدیثی و رجالی رخ داده است (ابو حمزه ثمالی، مقدمه حرزالدین، ص ۱۷). یعقوبی (ج ۲، ص ۳۶۲-۳۶۳، ۳۹۰-۳۹۱) ابو حمزه را از فقهای کوفه شمرده است و کشی (ص ۲۰۳-۲۰۲) و نجاشی (ص ۱۱۵) در باب منزلت والای وی روایاتی نقل کرده اند. دو روایت در ذم ابو حمزه نیز در رجال کشی (ص ۲۰۱) آمده است که از دیدگاه خوئی (ج ۳، ص ۳۸۹-۳۹۰) اشکالات سندی دارند. ابو حمزه شیوخ و راویان بسیاری دارد. مزی (ج ۴، ص ۳۵۸) و خوئی (ج ۲۱، ص ۱۳۵) فهرستی آورده اند شامل کسانی که ثمالی از آنها روایت کرده و کسانی که از ثمالی حدیث نقل کرده اند. اگر چه غالباً اهل سنت وی را قدح و تضعیف کرده اند (ع. ابن عدی، ج ۲، ص ۵۲۰)، حاکم نیشابوری در المستدرک (ج ۲، ص ۴۷۴، ج ۴، ص ۲۲۲) از ابو حمزه حدیث نقل کرده و حکم به صحت آنها داده و در خطبه کتاب (ج ۱، ص ۳۰۲) به وثاقت جمیع راویانی که در طرق حدیثی او وارد شده اند، تصریح کرده است.

نجاشی (ص ۱۱۵-۱۱۶) از آثار ابو حمزه به تفسیر القرآن، کتاب النوادر و رساله الحقوق عن علی بن الحسین علیه السلام اشاره کرده است. طریق و متن متداول تفسیر ابو حمزه در میان امامیه، به روایت ابویکر محمد بن عمر جعابی از ابوسهل عمرو بن حمدان در محرم ۳۰۷، از سلیمان بن اسحاق مَهَلَبی

است و سلیمان بن اسحاق در ۲۶۷ در بصره، تفسیر ابو حمزه را از طریق عموی خود، ابو عمرو عبدربه مَهَلَبی، از ابو حمزه روایت کرده است (نجاشی، همانجا). عبد الله بن حمزه منصور بالله (متوفی ۶۱۴؛ ص ۱۵۳-۱۵۴) ضمن اشاره به این طریق روایت تفسیر ابو حمزه، به تفاوت متن این روایت با تحریری از تفسیر که میان اهل سنت رواج داشته، اشاره کرده و چند نقل از تحریری را که به روایت جعابی است، آورده است. ظاهراً احمد بن محمد ثعلبی (متوفی ۴۲۷) که در تألیف تفسیر خود، الکشف والبيان، از تفسیر ابو حمزه استفاده کرده (ج ۱، ص ۸۲)، از همین تحریر بهره برده است (ع. سرگین، ج ۱، جزء ۳، ص ۲۷۳). متن تفسیر ابو حمزه تا قرن ششم باقی بوده است. طبرسی در مجمع البیان (برای نمونه ع. ج ۳، ۱۵۰، ۱۵۲) و ابن شهر آشوب (متوفی ۵۸۸) در مناقب آل ابی طالب (برای نمونه ع. ج ۱، ص ۱۱، ۷۰، ج ۲، ص ۷۱، ج ۳، ص ۶۱) از این تفسیر، روایاتی نقل کرده اند. عبدالرزاق محمد حسین حرزالدین، روایات منقول از ابو حمزه را - که صبه تفسیری داشته یا در منابع به نقل آنها از تفسیر ابو حمزه اشاره شده - در کتابی با عنوان تفسیر القرآن الکریم لابی حمزه بن ثابت بن دینار الثمالی گردآوری کرده است (قم ۱۳۷۸ ش.). در تفسیر ابو حمزه، برخلاف تفاسیر متأخر دیگر، احادیث مرسل کمتری دیده می شود. ابو حمزه به اسباب نزول توجه داشته و ضمن توجه به فضائل اهل بیت علیهم السلام، از شیوه تفسیر قرآن به قرآن استفاده کرده و به اجتهاد و قرائت و لغت و نحو و نقل آرای مختلف در معنای آیات اهتمام ویژه داشته است (ع. مقدمه حرزالدین، ص ۶۶-۶۰).

ابو حمزه از برخی امامان دهاهای متعددی تعلیم گرفته است (ع. کلینی، ج ۲، ص ۵۴۰-۵۴۱، ۵۵۶، ۵۶۸). شیخ طوسی در مصباح المتعجله (ص ۵۸۲-۶۰۴)، به نقل از ابو حمزه، دعایی از امام زین العابدین علیه السلام آورده است. این دعا که در سحرهای ماه رمضان خوانده می شود، به دعای ابو حمزه ثمالی مشهور است و شروحنی نیز بر آن نوشته شده است (ع. آقابزرگ طهرانی، ج ۱۳، ص ۲۴۶). این دعای نسبتاً طولانی مضامین اخلاقی و عرفانی والایی دارد و خواندن آن در بین شیعیان متداول است.

نجاشی (ص ۱۱۶) از دیگر آثار ثمالی، به کتاب النوادر به روایت حسن بن محبوب از ابو حمزه اشاره کرده و طریق خود را در نقل این کتاب آورده است. شیخ طوسی (۱۴۲۰، ص ۱۰۵) نیز در کنار کتابی به نام کتاب الزهد از کتاب النوادر سخن گفته و طریق خود را در روایت این دو کتاب به روایت حمید بن زیاد (متوفی ۳۱۰) از ابوجعفر محمد بن عیاش بن عیسی از ابو حمزه آورده است.

۱۴۰۵/۱۹۸۵؛ ثابت بن دینار ابو حمزه ثمالی، تفسیر القرآن الکریم لابی حمزة ثابت بن دینار الثمالی، چاپ عبدالرزاق محدحین حرزالدین، قسم ۱۳۷۸ ش؛ احمد بن محمد ثعلبی، الکشف والبیان، المعروف تفسیر الثعلبی، چاپ علی عاشور، بیروت ۲۰۰۲/۱۴۲۲؛ محمد بن عبدالله حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، بیروت؛ دارالمعرفه، [بی تا]؛ خونی؛ فؤاد سزگین، تاریخ التراث العربی، ج ۱، جزء ۳، نقله الی العربیة محمود فهمی حجازی، ریاض ۱۹۸۳/۱۴۰۳؛ طبرسی؛ محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، چاپ حسن موسوی خراسان، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱؛ همو، رجال الطوسی، نجف ۱۳۸۰/۱۹۶۱، چاپ افست قم [بی تا]؛ همو، فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، چاپ عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰؛ همو، مصباح المتعبد، بیروت ۱۹۹۱/۱۴۱۱؛ محمد بن عمرو عقیلی مکی، کتاب الضعفاء الکبیر، چاپ عبدالمعطی امین قلعجی، بیروت ۱۹۸۲/۱۴۰۴، محمد بن عمر کثی، اختیار معرفة الرجال، [تخلیص] محمد بن حسن طوسی، چاپ حسن مصطفوی، مشهد ۱۳۴۸ ش؛ کلینی؛ یوسف بن عبدالرحمان میزی، تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، ج ۴، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳؛ عبدالله بن حمزه منصور بالله، العقد الثمین فی تبیین احکام الائمة الهادین، نسخه عکسی کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی قم، ش ۲۰؛ احمد بن علی نجاشی، فهرست اسماء مصنفی الشيعة المشتهر ب رجال النجاشی، چاپ موسی شیرازی، قم ۱۴۰۷؛ یعقوبی، تاریخ.

/ محمد کاظم رحمتی /

ثمالی، عبدالله بن قزط، از صحابه پیامبر و امیر جمعی

در صدر اسلام، وی پیش از اسلام و به احتمال بسیار در سکونتگاه بنی ثماله (واقع در حوالی یمن)، یکی از طوایف تابع قبیله بزرگ ازد در عربستان، به دنیا آمد. نسبش به ثماله (نام دیگرش عوف) بن اسلم بن ابحر و از وی تافسر بن ازد می رسد و از این رو او را ثمالی آزدی نیز گفته اند (خلیفه بن خیاط، ص ۱۱۴، ۳۰۵؛ ابن حزم، ۱۹۸۲، ص ۳۷۷، ۴۷۳).

نام وی در عصر جاهلیت شیطان بود اما پس از اینکه مسلمان شد، پیامبر اکرم نامش را به عبدالله تغییر داد (ابو نعیم، ج ۳، ص ۲۲۴؛ ابن عساکر، ج ۳۲، ص ۷).

مورخان و تراجم نویسان کوچک ترین اشاره ای به اوایل زندگی ثمالی نکرده اند، اما به نظر می رسد که وی در جوانی در سرزمین بنی ثماله به پرورش و نگهداری شتر مشغول بوده است (ع ابن عساکر، ج ۳۲، ص ۱۲-۱۳).

ثمالی فقط یک حدیث از رسول اکرم نقل کرده است (ع خلیفه بن خیاط، ص ۱۱۴؛ بخاری، ج ۵، جزء ۳، قسم ۱، ص ۳۴-۳۵؛ ابن حزم، ۱۴۱۲، ص ۳۰۵). برخی از شاگردان ثمالی نیز از وی حدیث نقل کرده اند (ع میزی، ج ۱۵، ص ۴۴۴؛

اثر دیگر ابو حمزه، چنانکه گفته شد، رساله الحقوق عن علی بن الحسین علیه السلام است. متن این رساله با تغییرات اندکی در دو تحریر، یکی به روایت ابن بابویه (۱۳۶۲ ش، ص ۳۶۸-۳۷۵؛ همو، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۳۷۶-۳۸۱) و دیگری به روایت ابن شعبه خزّانی (قرن چهارم)، در کتاب تحف العقول (ص ۲۵۵-۲۷۲) باقی مانده است. عباس علی موسوی متن این رساله را بر اساس متن تحف العقول با عنوان رساله الحقوق (بیروت ۱۴۱۲) شرح کرده است.

عبدالرزاق محدحین حرزالدین، مجموعه روایات فقهی منقول از ابو حمزه را گرد آورده و بر اساس ابواب فقهی در کتاب مسند ابی حمزه ثابت بن دینار الثمالی (قم ۱۴۲۰) به چاپ رسانده است. در منابع، در بین آثار ابو حمزه، به تألیف مسند اشاره ای نشده و تنها شیخ طوسی (۱۴۲۰، ص ۱۰۵) از تألیف اثری به نام کتاب یاد کرده که ظاهراً مقصود وی از این عنوان، اصل^۵ (یکی از اصول اربعمانه) است. شیخ طوسی (۱۴۲۰، همانجا) دو طریق در روایت کتاب (اصل) ابو حمزه یاد کرده است: نخست به روایت جماعتی از عالمان امامیه از شیخ صدوق به روایت پدر صدوق و محمد بن حسن بن ولید (متوفی ۳۴۳) و موسی بن متوکل از سعد بن عبدالله اشعری (متوفی ۲۹۹ یا ۳۰۱) و عبدالله بن جعفر جمعی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب از ابو حمزه و دوم از طریق احمد بن عبدون (متوفی ۴۲۳)، از ابوطالب عیبدالله بن احمد انباری (متوفی ۳۵۶)، از حمید بن زیاد که وی نیز این کتاب را به روایت یونس بن علی عطار از ابو حمزه نقل کرده است. تشابه سندی این طریق با طریق کتاب المراح حسن بن محبوب دلالت دارد بر اینکه حسن بن محبوب روایاتی از این کتاب را در کتاب المراح خود نقل کرده است (ع طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۲۳). شیخ طوسی (۱۳۸۱، ص ۵۱۷؛ همو، ۱۴۲۰، ص ۱۰۵) در شرح حال یونس بن علی عطار گفته است که حمید بن زیاد، کتاب ابو حمزه را از طریق وی روایت کرده، اما به نظر می رسد که این روایت با واسطه بوده، زیرا عطار از جمله مشایخ حمید بن زیاد بوده است (ع همو، ۱۴۲۰، ص ۱۲۳، ۴۸۲) و به سبب اختلاف طبقه حدیثی، وی نباید راوی مستقیم از ابو حمزه باشد.

منابع: آقابزرگ طهرانی؛ ابن بابویه، الاسالی، قم ۱۳۶۲ ش؛ همو، کتاب من لایحضره الفقیه، چاپ حسن موسوی خراسان، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱؛ ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۳ ش؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، چاپ هاشم رسولی محلاتی، قم [بی تا]؛ ابن طاووس، فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی علیه السلام، چاپ تحسین آل شیب موسوی، [قم] ۱۹۹۸/۱۴۱۹؛ ابن عدی، الکامل فی ضعفاء الرجال، بیروت